

JĘZYK HASEŁ PRZEDMIOTOWYCH W FORMIE KARTOTEKI WZORCOWEJ

Kartoteka wzorcowa a kartoteka autorytatywna. Ważniejsze cechy kartotek wzorcowych. System języka KABA: metoda tworzenia, struktura pozycji w kartotece, kategorie leksykalne projektowanego języka, tematy i określniki.

Od pewnego czasu nasila się w Polsce zainteresowanie kartotekami wzorcowymi. Zjawisko to wiąże się, podobnie jak w innych krajach, ze wzrostem zainteresowania polskich bibliotek automatyzacją, w tym automatyzacją katalogów. Dla wczesnego etapu historii automatyzacji bibliotek charakterystyczne było dość powszechne przekonanie, iż problemy wyszukiwań katalogowych mogą być rozwiązane przez sam fakt wykorzystania komputerów w procesach tworzenia i przeszukiwania zbiorów danych. Wierzono, że za pomocą komputerów będzie można bez większego trudu tworzyć przystosowujące się do warunków wyszukiwania katalogi, w których jakość wyszukanych informacji będzie zależała przede wszystkim od sprawności techniki komputerowej. Skutki tego przekonania okazały się kosztowne. Oczywiście, automatyzacja katalogu bibliotecznego w dużym stopniu gwarantuje jego elastyczność w sensie reagowania na żądania użytkownika, ale elastyczność bez wysokiej jakości danych, osiąganą między innymi za pomocą kontroli zgodności wprowadzanych kluczy wyszukiwawczych z przyjętymi wzorcami, może, i często prowadzi, do stworzenia nieefektywnego „intelektualnie” zbioru obsługiwane przez technikę wysokiej klasy. Dziś nikt ani nie kwestionuje, ani nie umniejsza roli kartotek wzorcowych dla sprawnego funkcjonowania zautomatyzowanych systemów i katalogów bibliecznych, zwłaszcza centralnych. W polskim piśmiennictwie fachowym również można odnaleźć wypowiedzi potwierdzające powyższe stwierdzenie. Przywołam zatem tylko jeden głos na ten temat, mianowicie wypowiedź Anny Paluszkiwicz na forum dyskusyjnym „Przeglądu Bibliotecznego”^{1/} „Kartoteka haseł wzorcowych to nie jest coś, co funkcjonuje obok bazy danych bibliograficznych. W nowoczesnych systemach katalogowych katalog składa się z kartotek haseł wzorcowych i bazy rekordów bibliograficznych. (...) ważne jest, aby dane zgromadzone w bazach były rzeczywiście dobre”.

^{1/} Przegląd Biblioteczny 1991 z.3/4 s.260.

W dalszej części artykułu chciałabym przedstawić niektóre elementy realizowanego przez cztery polskie biblioteki szkół wyższych: Bibliotekę Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Gdańskiego i Akademii Górniczo - Hutniczej, projektu tworzenia kartoteki wzorcowej języka haseł przedmiotowych mającej w przyszłości obsługiwać wyszukiwanie rzeczowe w budowanych w tych bibliotekach katalogach zautomatyzowanych (katalogach online). Zaczęję jednak od uwagi natury terminologicznej i refleksji co do istoty kartoteki wzorcowej.

Kartoteka wzorcowa a kartoteka autorytatywna

W polskim słownictwie fachowym terminy kartoteka wzorcowa i kartoteka autorytatywna często są traktowane jako synonimy. Nie jest to utożsamienie uzasadnione, gdyż każda kartoteka autorytatywna jest wprawdzie kartoteką wzorcową, ale nie odwrotnie. Kartoteki autorytatywne są to bowiem narodowe kartoteki wzorcowe, do tworzenia których zobowiązane i uprawnione są tylko biblioteki narodowe. W jednym państwie może zatem istnieć i funkcjonować tylko jedna kartoteka autorytatywna, podczas gdy kartotek wzorcowych może być wiele. Z kolei „hasło wzorcowe to przyjęta dla danego systemu ujednoczona nazwa danej osoby, ciała zbiorowego, ujednoczony tytuł, ustalone wyrażenie języka informacyjno - wyszukiwawczego - podane w ujednoczonej formie. (...) Szczególnym rodzajem hasła wzorcowego jest hasło autorytatywne. (...) Są to oryginalne nazwy krajowych autorów i współtwórców, nazwy działających w danym państwie ciał zbiorowych oraz ujednoczone tytuły oryginalnych dzieł w nich opublikowanych^{2/}”.

Ważniejsze cechy kartotek wzorcowych

Istotą kartotek wzorcowych, także autorytatywnych, jest jednoznaczność, standaryzacja i spójność danych zawartych w kartotece i przez to danych wprowadzanych do katalogów bibliotecznych. Kartoteki wzorcowe nie są nowym typem języków informacyjno - wyszukiwawczych (JIW), ale nową, dość precyzyjnie określoną formą prezentacji wybranego JIW. Większość definicji JIW mówi, iż są to sztuczne języki, których jedną z wyspecjalizowanych funkcji jest odwzorowywanie cech semantycznych informacji i/lub cech formalnych dokumentów, w których dane informacje są utrwalone. Cechy formalne dokumentu, to jego cechy relewantne umożliwiające odróżnienie danego dokumentu od innych dokumentów, nie związane bezpośrednio z jego treścią. „Zazwyczaj są nimi: nazwy autorów lub współautorów, tytuł, rok publikacji, miejsce publikacji, nazwa instytucji wydawniczej (wydawcy), tytuł serii lub wydawnictwa zbiorowego, określenie formy wydawniczej i piśmienniczej, informacja o formie

2/ M.Lenartowicz: Hasło opisu bibliograficznego. Przegląd Biblioteczny 1990 z.3/4 s.35.

zewewnętrznej^{3/}. (W dalszej części artykułu będę raczej używała terminów cechy bibliograficzne i/lub cechy fizyczne dokumentu na określenie całej klasy lub podzbiorów cech objętych definicją). Jednak większość znanych JIW nie realizuje w całości funkcji metainformacyjnej określonej definicją. Dopiero zastosowanie takiej formy organizacji i prezentacji JIW, jaką jest kartoteka wzorcowa, przyczyniło się do praktycznego zrealizowania od dawna funkcjonującego w teorii modelu języka informacyjno - wyszukiwawczego.

Kartoteka wzorcowa z logicznego punktu widzenia jest spójnym zbiorem jednostek leksykalnych służących do odwzorowywania cech bibliograficznych, formalnych i treściowych katalogowanych dokumentów. Fizycznie może też być jednym zbiorem, choć w praktyce zwykle spotyka się współfunkcjonujących kilka zbiorów (kartotek). Na przykład kartoteka autorytatywna Bibliothèque Nationale w Paryżu składa się z czterech podzbiorów. Są to: kartoteka haseł autorskich osobowych (Fichier d'autorité des personnes physiques - APP), kartoteka haseł korporatywnych (Fichier d'autorité des collectivités - ACO), kartoteka tytułów ujednoliconych (Fichier d'autorité des titres uniformes - ATU), kartoteka języka haseł przedmiotowych (Fichier d'autorité - matiere - AMA). W każdym przypadku zachowana jest spójność strukturalna i metodyczna wprowadzanych danych. Wszystkie hasła wzorcowe (i/lub ich kombinacje) objęte kartoteką wzorcową mogą służyć jako klucze wyszukiwania w katalogu. A raczej należałoby powiedzieć, że zaplanowane klucze wyszukiwawcze wchodzi do kartoteki jako hasła (wzorcowe) jednostek (rekordów) kartotekowych. Kartoteki wzorcowe, odwzorowując przyjęte formy haseł charakterystyki dokumentów, stanowią narzędzie automatycznej kontroli poprawności (technicznej i w ograniczonym zakresie merytorycznej) wprowadzanych danych; nazywając jawnie istniejące powiązania między hasłami związanymi oraz powiązania między hasłami przyjętymi i formami odrzuconymi, zwiększają możliwości wyszukiwawcze systemu i nie dopuszczają do występowania niedomkniętych odsyłaczy; ułatwiają modyfikowanie kluczy wyszukiwawczych w katalogu, gdyż wszelkie melioracje są przeprowadzane tylko w rekordach kartoteki wzorcowej i następnie automatycznie dokonywane we wszystkich rekordach bibliograficznych, w których dana zmiana powinna być dokonana.

Obecnie skoncentruję uwagę na zagadnieniach kartoteki wzorcowej języka haseł przedmiotowych na przykładzie doświadczeń Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i bibliotek z BUW współpracujących. Problematyka kartoteki wzorcowej języka opisu bibliograficznego dokumentów została szczegółowo i obszernie wyłożona w niepublikowanej pracy „Zasady sporządzania kartotek haseł wzorcowych w sieci bibliotecznej Uniwersytetu Warszawskiego” (Opracował zespół: Ewa Brzostowska, Władysława Kostrzewa, Elżbieta Krusiec, Barbara Leytner-Zemanek, Barbara Nalęcz, Anna Paluszkiwicz. Warszawa 1991).

^{3/} Słownik encyklopedyczny terminologii języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych. Pod red. Bożenny Bojar. Warszawa 1993 Wydawn.UW s.28.

SYSTEM JĘZYKA KABA^{4/}

W drugiej połowie 1991 roku w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego rozpoczęto prace, których celem długofalowym jest utworzenie dla grupy bibliotek wykorzystujących oprogramowanie VTLS publicznie dostępnego katalogu online. Projektowany katalog za pośrednictwem języka informacyjno-wyszukiwawczego KABA będzie oferował użytkownikom pewną liczbę kluczy wyszukiwawczych odwzorowujących zarówno cechy bibliograficzne, jak i treściowe dokumentów. Każdej jednostce katalogowej będą przyporządkowane dwa ujednoczone hasła - hasło opisu bibliograficznego i hasło przedmiotowe. Podjęto decyzję, iż język informacyjno - wyszukiwawczy systemu zostanie zorganizowany w formie kartoteki wzorcowej (KW).

Metoda tworzenia języka^{5/}

Język KABA jest budowany tzw. metodą mieszaną, dedukcyjno-indukcyjną. Dedukcyjnie został utworzony zasób określników, określniki są bowiem elementami powtarzalnymi zdań języka haseł przedmiotowych w tym sensie, że ten sam określnik może wystąpić w kontekście różnych tematów i innych określników. W przeciwieństwie do tematów w mniejszym stopniu są one determinowane charakterystyką zakresu tematycznego konkretnego zasobu bibliotecznego. Metodą indukcyjną, czyli w procesie katalogowania przedmiotowego, będzie tworzony zbiór tematów i aktualizowany zasób określników.

Klasę określników języka KABA utworzono poprzez „naturalizację” określników stosowanych w języku RAMEAU^{6/}, zachowując konsekwentnie zasady metodyczne tego języka, wypracowane na bazie założeń systemowych języka haseł przedmiotowych Biblioteki Kongresu^{7/}, z którego RAMEAU pośrednio się wywodzi, i z którym zachowuje spójność strukturalną i metodyczną. Nie było to jednak (jakby się mogło wydawać) przetłumaczenie leksyki JIW o paranaturalnej notacji bazującej na jednym języku naturalnym na inny język, jest to bowiem zadanie w równym stopniu trudne, co nieskuteczne, ale zbudowanie nowego języka haseł przedmiotowych spójnego systemowo i co do zasad posługiwania się z językami wspomnianymi wcześniej.

Mamy nadzieję, że dzięki zastosowaniu mieszanej metody tworzenia JIW słownik języka KABA w początkowym okresie tworzenia katalogów nie będzie zawierał zbyt dużo terminów nie mających odzwierciedlenia w tematyce rejestrowanego piśmiennictwa. Ekonomiczność słownika jest w prowadzonych pracach ważnym, choć logistycznej natury aspe-

4/ Katalog Automatyczny Bibliotek Akademickich.

5/ Ta część artykułu jest zmodyfikowaną i rozszerzoną wersją referatu „System leksykalny języka KABA” przygotowywanego na ogólnokrajową konferencję poświęconą kartotekom wzorcowym (Kraków 21-23 września 1993).

6/ Répertoire d'autorité de matières encyclopédiques et alphabétique unifié.

7/ Library of Congress Subject Headings - Authority File.

ktem, uwzględniającym strukturę jednostkowej pozycji w kartotece wzorcowej i opartą na tej podstawie kalkulację pracochłonności i kosztów jej tworzenia.

Struktura pozycji w kartotece

W kartotekach wzorcowych występują generalnie trzy typy zapisów, zwanych pozycjami^{B/} - tzw. pozycje główne, będące podstawowym i najpełniejszym z punktu widzenia kartoteki źródłem informacji o danym terminie czy nazwie, pozycje odsyłaczowe oraz pozycje wyjaśniające, pełniące taką rolę, jak odsyłacze orientacyjne w tradycyjnym katalogu.

W przypadku kartoteki wzorcowej języka hasel przedmiotowych można wyróżnić pięć typów odsyłaczy i, co za tym idzie, pozycji odsyłaczowych: całkowite, typu „zob.”; uzupełniające, typu „zob. też” termin szerszy; uzupełniające, „zob. też” termin węższy; uzupełniające, „zob. też” termin skojarzony oraz odsyłacze orientacyjne. Cztery pierwsze typy odsyłaczy łączą albo wyrażenia nieprzyjęto w JHP z hasłami wzorcowymi (odsyłacze całkowite), albo hasła wzorcowe z innymi hasłami wzorcowymi (odsyłacze uzupełniające). Zasady szczegółowe tworzenia tych odsyłaczy nie odbiegają od rozwiązań powszechnie przyjętych w tym zakresie w teorii i praktyce JIW.

Interesującą klasę tworzą odsyłacze orientacyjne wyodrębniane w kartotekach wzorcowych w postaci tzw. pozycji wyjaśniających. Charakteryzują się tym, że po wskaźniku odesłania („zob.” - odsyłacz orientacyjny całkowity, zwany też ogólnym lub „zob. też” - odsyłacz orientacyjny uzupełniający) występuje tekst swobodny albo wskazujący użytkownikowi sposób, w jaki należy prowadzić poszukiwania, albo informujący o związkach między terminami. Na przykład:

WKŁAD DO [...]

zob. określniki typu Wkład do [...] (nazwa dziedziny, koncepcji, teorii, idei itd.), które stosuje się po nazwach osobowych (z wyjątkiem nazw pisarzy), dla wskazania, iż tematyką dokumentu jest wkład danej osoby do pewnej dziedziny (koncepcji, teorii, idei itd.) nie stanowiącej w wypadku tej osoby obszaru jej działalności podstawowej, np.: NEWTON, ISAAC (1642-1727) – wkład do matematyki; KANT, IMMANUEL (1724-1804) – wkład do teorii poznania

ATLASY

zob. też hasła zaczynające się od słowa Atlas

KODEKSY

zob. też nazwy poszczególnych kodeksów, np. Kodeks Justyniana.

^{B/} IFLA opracowała dość szczegółowe zalecenia co do rodzajów i struktury jednostkowego zapisu (rekordu) w kartotece wzorcowej. Są to: Guidelines for authority and reference entries. (London 1984) i Guidelines for subject authority and reference entries (London 1992).

Z obszernej problematyki budowy pozycji w kartotekach wzorcowych wybrałam jedynie zwięzłą charakterystykę struktury i zawartości pozycji głównej na przykładzie trzech jednostek leksykalnych języka KABA.NP FOTOGRAFIA LOTNICZA

*<hasło wzorcowe,
kod NP^{9/} - nazwa pospolita - informuje, że
hasło to może pełnić funkcję tematu w
języku KABA; jeśli dopuszczone byłoby sto-
sowanie określnika geograficznego po ha-
śle wzorcowym wystąpiłby skrót <+OG>*

<miejsce na definicję, w wypadku terminu Fotografia lotnicza nie wykorzystane; dla hasel korporatywnych umieszcza się tu notę natury historycznej, dla hasel osobowych - istotne dane biograficzne potrzebne do właściwego zidentyfikowania danej osoby>

<miejsce na terminy odrzucone -TO, tu nie wykorzystane>

Stosuje się dla prac dotyczących wykonywania fotografii lotniczych i ich specyficznego wykorzystania. Dla prac na temat interpretacji fotografii lotniczej stosuje się hasło FOTO-INTERPRETACJA. Dla kolekcji fotografii oraz prac dotyczących rejestrowania, przechowywania i konserwacji pojedynczych fotografii stosuje się hasło FOTOGRAFIE LOTNICZE

<określenie zakresu stosowania>

TN AWIACJA <+OG> <TN - termin nadrzędny>

TK TELEDETEKCJA <+OG> <TK- termin skojarzony>

zt. hasła zaczynające się od słów Fotografia lotnicza

zt. określnik Fotografie lotnicze po nazwach miejscowości dla zbiorów fotografii wykonywanych z samolotu

TP FOTOINTERPRETACJA <TP- termin podrzędny>

RAMEAU

*<źródła, z których korzystano przy opraco-
wywaniu pozycji lub z których hasło przeję-
to; tu wpisujemy również informacje o
źródłach, w których nie znaleziono pomocy
przy opracowywaniu terminu>*

BUW/AS/1993.08.09

*<informacje rejestracyjne - siglum bibliote-
ki opracowującej dany termin, inicjały oso-
by odpowiedzialnej za opracowanie, za
wprowadzenie danych itp.>*

^{9/} Kod NP, choć obciążony wieloma mankamentami, został przyjęty ze względu na jego strukturalne podobieństwo do kodów innych wyrażeń projektowanego języka: NO- nazwa osobowa, NK - nazwa ciała zbiorowego Klub imprezy naukowej, tzw. nazwa korporatywna, NG - nazwa geograficzna, TU - tytuł ujednolicony.

NP FOTOGRAFIE LOTNICZE

Stosuje się dla kolekcji fotografii oraz dla prac o rejestrowaniu, przechowywaniu i konserwacji nie oprawionych fotografii lotniczych. Dla prac dotyczących wykonywania fotografii lotniczych i ich specyficznego zastosowania stosuje się hasło FOTOGRAFIA LOTNICZA. Dla prac na temat interpretacji fotografii lotniczej stosuje się hasło FOTOINTERPRETACJA.

zt. określnik Fotografie lotnicze po nazwach geograficznych i nazwach pospolitych
RAMEAU

BUW/AS/1993.08.09

NP ANTOLOGIE

Stosuje się dla wyborów utworów (lub ich fragmentów) z różnych literatur i gatunków literackich

TO Chrestomatie

Literatura--antologie

zt. określnik Antologie po nazwach geograficznych, ciał zbiorowych, po nazwach pospolitych (w tym po terminach z dziedziny literatury), np.: NAUKI POLITYCZNE--antologie; KANADA--antologie

zt. określnik antologie po nazwach literatur i gatunków literackich poprzedzonych określnikiem chronologicznym, np. LITERATURA FRANCUSKA--20 wiek--antologie

zt. określnik Antologie po nazwach kategorii osób oraz po nazwach osobowych (z wyjątkiem pisarzy), np.: DRAMAT POLSKI--antologie; KOBIETA--antologie

RAMEAU

BUW/KG/1993.05.20

Pozycje kartoteki wzorcowej będą wprowadzane do zautomatyzowanego systemu bibliotecznego w standardzie (formacie) USMARC dla kartotek wzorcowych (USMARC Format for Authority Data). Format ten stwarza warunki do wprowadzania zarówno pojedynczych jednostek leksykalnych, jak i całych zdań (hasel przedmiotowych) JHP, co często jest wykorzystywane w bibliotekach z praktycznych powodów - jako mechanizm kontroli technicznej wprowadzanych danych oraz jako narzędzie wspomaganie pracy osób katalogujących.

Kategorie leksykalne projektowanego języka

Dotychczasowa teoria i praktyka języka hasel przedmiotowych w Polsce wypracowały różne podziały kategoriálne jego jednostek leksykalnych. Kartoteka wzorcowa, będąc jedną z form prezentacji tego języka, zachowuje podstawowy podział wyrażeń JHP na tematy (tematy z dopowiedzeniami) i określniki (określniki z dopowiedzeniami). Inne najistotniejsze

z jej punktu widzenia atrybuty tematów i okreśników dają się streścić w postaci następującego zestawu cech:

(1) formy reprezentacji - jednostki leksykalne JHP mogą być wyrażane przez nazwy ogólne i nazwy jednostkowe;

(2) zakresu referencji, wyrażającej się w określeniu obszaru odniesienia danej jednostki leksykalnej w stosunku do uniwersum cech charakteryzujących dokumenty; z tego punktu widzenia można wyróżnić tematy i okreśniki rzeczowe oraz tematy i okreśniki formy;

(3) cechy łączliwości okreśników - okreśniki mogą być bądź wyrażeniami nieograniczonego stosowania (okreśniki swobodne), bądź ograniczonego stosowania (okreśniki związane).

Okreśniki swobodne można łączyć z dowolnymi tematami z jednej lub więcej kategorii. Hasła przedmiotowe rozwinięte typu TEMAT - okreśnik swobodny konstruuje się zgodnie z regułami gramatycznymi przyjętymi w języku z uwzględnieniem jego reguł semantycznych, natomiast okreśnik związany może wystąpić w hasle przedmiotowym tylko w kontekście tego tematu (tematów), przy którym został wymieniony w kartotece wzorcowej. Na przykład: BIBLIOTEKI -- zbiory specjalne, SZTUKA ZDOBNICZA -- styl biedermeyera, PIENIĄDZ -- obieg. Okreśnik związany z konkretnym tematem bywa czasami stosowany w kontekście innych pokrewnych tematów, na przykład: TEATR -- dekoracje, BALET -- dekoracje, choć zasadniczo jest niepowtarzalny. W rozwiniętym hasle przedmiotowym dopuszcza się poprzedzanie okreśnika związanego okreśnikiem geograficznym. Okreśnikami związanymi są też pewne okreśniki chronologiczne. Stosuje się je zwykle albo po nazwach pospolitych, które wymagają specyficznej chronologii, na przykład MUZYKA -- Włochy -- 500 - 1400, albo po nazwach geograficznych, które także wymagają właściwego im podziału chronologicznego, na przykład FRANCJA--kultura--700-1000.

Jak powiedziano wcześniej z punktu widzenia zakresu referencji jednostki leksykalne projektowanego języka można podzielić na tematy i okreśniki treściowe (zwane także rzeczowymi) oraz tematy i okreśniki formy. Tutaj chciałabym zwrócić uwagę na pewne zmiany, jakie w projektowanym języku KABA zostały dokonane w wykładni interpretacyjnej okreśników formy.

Każdy dokument, czyli każda utrwalona informacja, ma jakąś formę, ale nie zawsze jest ona brana pod uwagę podczas przedmiotowania. Formę należy wyeksponować wówczas, gdy przedstawia istotną wartość dla selekcji informacji w systemie albo gdy treść dokumentu jest na tyle ogólna lub nieprecyzyjna, że dopiero forma jej przedstawienia pozwala poprzez skojarzenia, zidentyfikować przedmioty dokumentu (drugi z przypadków wyrażany jest przez tzw. tematy formalne). Forma wpływa na „rzecz” (treść dokumentu), gdyż często narzuca zarówno sposób przedstawienia treści, jak i jej zakres.

Dla polskiej tradycji języka haseł przedmiotowych charakterystyczne jest używanie terminu określnik formalny w znaczeniu „określnik odzwierciedlający formę dokumentu: piśmienniczą (...) i rzadziej formę wydawniczą (...)”^{10/}. Taka interpretacja znaczenia, i co za tym idzie zakresu stosowania określników formalnych, nie wydaje się ani poprawna, ani wystarczająca dla tworzonego języka. Na przykład, jeśli przyjąć, że określniki formalne odwzorowują formę piśmienniczą dokumentów, to zakres ich stosowania powinien być ograniczony, z definicji, do przedmiotowania dokumentów piśmienniczych, czyli takich, w których informacja jest utrwalona w subkodzie jakiegoś języka naturalnego. Do dokumentów piśmienniczych nie można zaliczyć na przykład albumów, dla których naturalna jest przewaga reprodukcji obrazów nad tekstem w języku naturalnym. Tymczasem praktyka wykazuje, że na przykład określnik Album nie tylko jest używany, ale wręcz niezbędny do przedmiotowania pewnych typów dokumentów. Oczywista stała się więc potrzeba zweryfikowania dotychczasowych poglądów na naturę i zakres stosowania określników formalnych. Szczegółowo ta problematyka została wyłożona w nieopublikowanej pracy „Określniki w języku haseł przedmiotowych o słownictwie kontrolowanym kartoteką wzorcową” (Oprac. Jadwiga Woźniak. Warszawa 1991).

Z powodów praktycznych wprowadzono do projektowanego języka pojęcie określnika typowego. Wydzielanie określników typowych jest zjawiskiem powszechnym w praktyce języka haseł przedmiotowych. Usprawnia ono pracę osób katalogujących i zapobiega pewnym błędom w przedmiotowaniu. W projektowanym języku KABA do tej pory opracowano dziewięć klas określników typowych. Zawierają one blisko 2500 terminów, w tym około 1800 przyjętych jako określniki swobodne i około 650 terminów odrzuconych. Są to listy określników formy, określników używanych po nazwach osobowych, po nazwach pisarzy, po nazwach kategorii osób, po nazwach kategorii pisarzy, po nazwach korporacyjnych, po nazwach parlamentów, po nazwach zgromadzeń zakonnych i po nazwach geograficznych. Uznając praktyczne walory wyodrębniania klas określników typowych, należy pamiętać, iż zabieg ten nie ma uzasadnienia teoretycznego, a o uznaniu określnika za typowy decyduje jego frekwencja. Określniki te tworzyłyby zatem klasy otwarte, zmieniające się w toku aktualizowania języka.

W projektowanym języku został zachowany podstawowy podział wyrażeń na tematy i określniki, w obrębie tematów pojawiła się jednak nowa podklasa jednostek leksykalnych, które nazwałam tematami z prepozycją (lub, obrazowo, tematami z kropką). Charakteryzują się one dwuczłonową strukturą. Pierwszy człon, nazwany prepozycją, niejako zapowiada, wprowadza właściwy temat, pozostający w stosunku apozycji do członu pierwszego. Separatorem obu części jest „.” (kropka). Tematy z prepozycją najczęściej są stosowane w przypadkach gdy chodzi o odwzorowanie informacji o:

^{10/} J. Sadowska: Instrukcja tematowania i katalogu przedmiotowego. Warszawa SBP 1991 s.66.

- dzieła literackim, plastycznym, muzycznym, filozoficznym itd. lub jego częściach; prepozycją jest wówczas nazwa autora dzieła, na przykład:

SHAKESPEARE WILLIAM (1564-1616). HAMLET

- ciele urzędowym (ustawodawczym, sądowym, administracyjnym, wojskowym, dyplomatycznym itp.) szczebla centralnego; prepozycją jest wówczas właściwa nazwa geograficzna, na przykład:

FRANCJA. ZGROMADZENIE NARODOWE (1958-)

- ciele zbiorowym o hierarchicznej strukturze, w wypadku gdy nazwa ciała podrzędnego nie identyfikuje go jednoznacznie; wówczas prepozycją jest nazwa ciała nadrzędnego, na przykład:

UNIwersytet warszawski. Wydział historyczny

W projektowanym języku KABA niemal modelowo widać na czym polega różnica między dwoma podsystemami języka informacyjno -wyszukiwawczego - podsystemem języka informacyjnego (wykorzystywanego głównie przez bibliotekarzy) i podsystemem języka wyszukiwawczego (adresowanego w pierwszym rzędzie do użytkowników bibliotek). Język wyszukiwawczy został określony poprzez wyliczenie wszystkich realnych (istniejących w danym momencie czasu) zdań, jest więc klasą otwartą i może być powiększony o każde nowe wyrażenie spełniające wymagania systemowe, zdefiniowane w podsystemie języka informacyjnego. Natomiast część słownictwa języka informacyjnego nie została zadana w postaci jawnej listy, lecz określona poprzez reguły, co pozwala na powiększanie zasobu leksykalnego o wyrażenia spełniające określone warunki, czego przykładem są tzw. wolne frazy, np. [...] w sztuce, gdzie w miejsce [...] można podstawić hasło wzorcowe. Wykaz warunków powiększania leksyki będzie zawarty w karcotece w postaci odpowiednich zapisów autorytatywnych.

Tematy i określniki

1. Tematy i określniki projektowanego języka są w zasadzie równokształtne z wyrazami i wyrażeniami języka polskiego. Dopuszcza się jednak wprowadzanie wyrażeń zapożyczonych z języków obcych w przypadkach, gdy nie mają one jeszcze odpowiedników w języku polskim, np. STREAMER [urządzenie służące do robienia na taśmie magnetycznej kopii archiwalnej danych z dysku twardego], lub gdy odpowiedniki te są mało popularne i używane w piśmiennictwie rzadziej od wyrażeń zapożyczonych, np. IRYSY [polska nazwa kosańce].

2. W projektowanym języku wystąpią wyrażenia języka polskiego zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej. O zastosowaniu konkretnej liczby gramatycznej decydować będzie w pierwszym rzędzie kryterium semantyczne, a w następnej kolejności kryterium zwyczajowe w sensie rozpowszechnienia w piśmiennictwie fachowym i/lub języku naturalnym oraz poprawność terminologiczna. Nie uważano za słuszne przyjęcie sztywnej reguły co do wyboru jednej liczby gramatycznej jako preferowanej, gdyż cecha ta, aczkolwiek niedoceniana-

na, jest istotna z punktu widzenia rozróżniania znaczeń i znajduje zewnętrzny wyraz w czytelnych wykładnikach językowych. Na przykład BIBLIOGRAFIA [nauka i dziedzina działalności praktycznej zajmująca się zasadami tworzenia i użytkowania spisów bibliograficznych], BIBLIOGRAFIE [spisy bibliograficzne].

3. W projektowanym języku wystąpią także wyrażenia różniące się jedynie rodzajem gramatycznym. Podobnie jak w przypadku liczby nie uważano za słuszne przyjęcie sztywnej reguły co do wyboru rodzaju gramatycznego (tam, gdzie jest ten wybór możliwy i zgodny z normami języka polskiego), gdyż cecha ta, może być także istotna z punktu widzenia rozróżniania znaczeń. Utworzenie tematu KSIĘGOWE obok tematu KSIĘGOWI wyraźnie, choć pośrednio, wskazuje na różnice w tematyce tak zaindeksowanych dokumentów (pomiędzy często podnoszoną w literaturze, zwłaszcza amerykańskiej, kwestię oceny aspektu moralnego praktyki redukcji w JIW żeńskiego pierwiastka semantycznego do męskich wykładników językowych). Wyłączność formy rodzaju męskiego została w języku KABA zastrzeżona dla nazw najwyższych funkcji i stanowisk państwowych, tytułów naukowych, stopni wojskowych oraz dla przypadków, gdy dana nazwa nie ma w języku polskim poprawnej formy językowej rodzaju żeńskiego, na przykład INŻYNIEROWIE (kobiety).

4. Jeśli potencjalna jednostka leksykalna projektowanego języka jest równokształtna z wyrażeniem pospolitym (jednostką wieloelementową), przyjęto zasadę zachowania naturalnego szyku tego wyrażenia; zwykle na pierwszym miejscu występuje rzeczownik, a po nim przymiotniki, inne rzeczowniki, imiesłowy, liczebniki lub wyrażenia przyimkowe określające ten rzeczownik. Inaczej mówiąc, preferowany jest szyk porzeczownikowy wyrażenia, dominujący w tekstach pisanych.

Jeżeli naturalny szyk wyrażenia nie jest szykiem porzeczownikowym i jest poświadczony w słowniku języka polskiego, i/lub jego zmiana prowadzi do zmiany znaczenia wyrażenia, to do zasobu leksykalnego projektowanego języka należy wprowadzić wyrażenie w szyku zachowującym spójność związku frazeologicznego, np.: KWAŚNY WĘGLAN WAPNIA, INDYWIDUALNE GOSPODARSTWO ROLNE, MARTWA NATURA, CZARNA SKRZYNKA. W wypadkach wątpliwych od wyrażenia w szyku przedrzcownikowym należy zrobić odsyłacz całkowity do wyrażenia w szyku porzeczownikowym.

Należy zwracać uwagę, aby w projektowanym języku nie inwertować wyrażań, w których nazwa przedmiotu współwystępuje z nazwami cech gatunkujących, takich jak: język, narodowość, cechy etniczne, religijne, określenie stylu artystycznego, muzycznego, przynależność do danej epoki itp. Na przykład:

SZTUKA FRANCUSKA nie Francuska sztuka,

KUCHNIA CHIŃSKA nie Chińska kuchnia,

SPORTOWCY KANADYJSCY nie Kanadyjscy sportowcy,

HISTORIA ŚREDNIOWIECZNA nie Średniowieczna historia,

MALARSTWO PRYMITYWISTYCZNE nie Prymitywistyczne malarstwo.

Jeżeli w wyrażeniu występują dwa przymiotniki, z których jeden oznacza cechę językowo-etniczną (także przynależności narodowej, państwowej), to stawiamy go na końcu, np.: MUZYKA BAROKOWA POLSKA, CZASOPISMA NAUKOWE POLSKIE, KRYTYKA LITERACKA POLSKA.

Jeżeli w wyrażeniu występują dwa przymiotniki lub przymiotnik i przysłówek oznaczające cechy gatunkowe (ale nie wymienione wyżej), to na pierwszym miejscu stawiamy wyrażenie wspólne dla grupy, na drugim różnicujące, np.: UKŁAD NERWOWY ANATOMICZNY, UKŁAD NERWOWY OBWODOWY, UKŁAD NERWOWY OŚRODKOWY, UKŁAD NERWOWY WSPÓŁCZULNY; FILMY DLA DZIECI FABULARNE, FILMY DLA DZIECI POPULARNONAUKOWE. W wypadku, gdy zarówno jeden, jak i drugi przymiotnik mogą być elementem grupującym lub różnicującym, należy dokonać wyboru arbitralnego.

5. Dopowiedzenia przy tematach ogólnych

Dla polskiej tradycji języka hasel przedmiotowych charakterystyczne jest stosowanie dopowiedzeń w dwóch funkcjach - rozróżniania znaczeń wieloznacznych wyrażeń JHP oraz objaśniania treści wyrażeń jednoznacznych budzących jakiegokolwiek wątpliwości, tzn. gdy forma danego wyrażenia może być odbierana jako niejednoznaczna, o nieostrym znaczeniu lub gdy można jej przypisywać inne znaczenie realne niż znaczenie słownikowe. W ujęciu tradycyjnym dopuszcza się, jeśli jedno ze znaczeń wyrażenia wieloznacznego jest w powszechnym użyciu, pomijanie dopowiedzenia przy tymże znaczeniu. Praktycznie dopowiedzenia przybierają postać albo wyrażeń języka naturalnego, albo oznaczeń liczbowych. Tak więc funkcją dopowiedzeń w języku hasel przedmiotowych ukształtowaną przez praktykę posługiwania się tym językiem jest, obok rozróżniania znaczeń, także objaśnianie (dopowiadanie) znaczeń jednoznacznych, ale mało znanych, specyficznych, szczegółowych w celu rozwiania wątpliwości lub uczynienia danego znaczenia wyraźniejszym, np. AWARACY (Indianie), SAO (lud afrykański), ARULO (język sztuczny), ATARI 400 (komputer). Wydaje się, że częściej korzysta się z objaśniającej funkcji dopowiedzeń w wypadku tematów reprezentowanych przez nazwy jednostkowe, czyli takie, które mają jeden desygnat bez względu na to, czy wyrażane są za pomocą nazw własnych czy tzw. deskrypcji jednostkowych. Dopowiedzenia stwarzając kontekst, otoczenie, w jakim dana forma językowa (dany temat czy określnik) występuje, decydują o tym, jaki obiekt, atrybut czy relację (ogólnie element) należąca do uniwersum należy przyporządkować temu wyrażeniu JHP.

W projektowanym języku zostaną zachowane te tradycyjne rozwiązania. Dopowiedzenia będzie się dodawać także do wyrażeń wieloznacznych użytych w ich podstawowym znaczeniu lub gdyby zdarzyło się tak, że tylko jedno ze znaczeń zawiera się w zakresie tematycznym projektowanego języka.

Nie zaleca się stosować konstrukcji „TEMAT (dopowiedzenie)”, gdy można utworzyć temat wieloelementowy reprezentujący dane znaczenie. Na przykład ANALIZA MATEMATYCZNA zamiast ANALIZA (matematyka).

Wszystkie dopowiedzenia będą pisane małymi literami (z wyjątkiem nazw własnych w funkcji dopowiedzeń) w nawiasach okrągłych. W wypadkach konieczności użycia większej ich liczby będą odzielane: przecinkami, gdy rozdzielane dopowiedzenia są tego samego rodzaju (należą do tej samej kategorii), na przykład CLEVELAND (Stany Zjednoczone, Ohio), średnikami - w celu rozdzielania dopowiedzeń różnych kategorii, na przykład ZYGMUNT III WAZA (król Polski; 1566 - 1632).

6. Hasła przedmiotowe projektowanego języka będą budowane zgodnie z ogólnymi regułami przyjętymi w językach haseł przedmiotowych. Elementem obligatoryjnym hasła jest temat (ewentualnie temat z dopowiedzeniem lub prepozycją), który samodzielnie może tworzyć zdanie. Elementami fakultatywnymi są określniki: treściowe, geograficzne, chronologiczne i formy występujące właśnie w takiej kolejności. Sposoby używania poszczególnych określników w pewnym stopniu precyzują i ograniczają reguły semantyczne projektowanego języka.

Zasygnalizowane w artykule zagadnienia metodyczne i systemowe projektowania języka haseł przedmiotowych w formie kartoteki wzorcowej stanowią tylko skromny wybór z problematyki tematu. Szerzej i szczegółowiej będą one przedstawione pod wnikliwą i krytyczną analizę środowiska zawodowego w kolejnych publikacjach.

20.11.1993 r.

LANGUAGE OF SUBJECT HEADINGS AS AUTHORITY FILE

Summary

The language KABA (subject headings as authority file) is planned for cataloguing and retrieval in automatized libraries at the Warsaw University, the Jagiellonian University, the Gdańsk University and the Academy of Mining and Metallurgy. Its construction is to fulfil the principle of compatibility between authority files with bibliographical headings and subject headings file. Author discusses the differences between the local level and national level authority files, the construction method of the language, types and structure of records in the file, the lexical categories proposed. More detailed presentation covers sub-headings and qualifiers of the language KABA due to more alteration in theoretical and practical interpretation of them as compared with other subjects.